

Qorannoo Asilii

Xiinxala Ergaa Geerarsa Dinagdee Oromoo Jimmaa Jaawwii

Dajanee Galataa^{1*}, Taddasaa Jaallataa^{2*}, Guddataa Abdiisaa^{3*}

Muummee Afaaniifi Ogbarruu Oromoo, Yuunvarsitiitii Wallaggaa, L.S.P. 395, Naqamtee, Itoophiyaa

Axereraa	Article Information
<i>Kaayyoon qorannoo kanaa ergaa geerarsota dhimma dinagdee xiinxaluun addeessuudha. Maddeen ragaalee qorannichaas maddeen ragaalee tokkoffaa yoo ta'an, tooftaalee funaansa ragaalee keessas daawwannaa, afgaaffiifi marii gareetti dhimma ba'amuun ragaaleen funaannatamaniiru. Ragaaleen funaanamanis mala akkamtaa ibsaan xiinxalaman jiru. Argannoon qorannoo kanaas dargaggeessi tokko osoo hinfiudhiin dinagdeedhaan ofdanda'uun akka barbaachisu mul'isa. Akkasumas, namni hojiitti cimaa hintaaneefi hiyyummaa injifachuu hindandeenye hawaasa naannoo isaan akka tuffatamu, qorqalbiifi hariiroon inni hawaasa waliin qabu kufaa ta'uu mul'isa. Kana malees hiyyummaan carraa osoo hintaane hojjechuu dhabuu irraa akka dhufuufi namni hojjete kamuu hiyyummaa keessaa ba'uu akka danda'amu agarsiisa. Kana malees, geerarsota dhimma dinagdee keessatti dhiibbaa sirni garboonfataa Oromoo Maccaa irraan ga'aa tureefi sun ammoo hiyyummaafi akka isaan saaxiletuu ibsamee mul'ata. Kanarraa kan ka'e, Oromoon hiyyummaafi gadadoof akka saaxilame; hiyyummaan kabaja namummaa kan namarraa muulqu diina guddaa ilma namaa akka taateefi Oromoonis sababa hiyyummaa kabajaafi ulfina dhabee qe'ee isaatti salphatee jiraachaa akka ture agarsiisa.</i>	Article History: Received: 28-07-2023 Revised: 20-09-2023 Accepted: 19-11-2023 Jechoota Ijoo: ergaa, geerarsa dinagdee, Oromoo Maccaa, qorannoo sanyabsaa, yaadiddama haalaa <i>*Qorataa Muummee:</i> Dajanee Galataa <i>E-mail:</i> dararaabera@gmail.com

Qorannoon fookloorii dhiyaatinaa mataa isaa kan qabu ta'ee waa'e hawaasaafi beekumsa isaa mana barnootaatti hin baratamne, muuxannoo inni kallattii adda addaan horateefi aartii inni yaada isa kana ittiin ibsatu agarsiisuu danda'a (Sims & Stephens, 2005). Kanaaf, qorannoo kun geerarsi Oromoo Maccaa hangam seenaa ummatichaa ibsuu akka danda'u, Oromoon geerarsaan jiruufi jireenya har'a jiraatu kana akkamiin akka ibsuufi hawwiin inni egeree isaaf qabu maal akka fakkaatu qorachuun xiyyeeffannoo qorannoo kanaati.

Afoola Afirika muraasa kan akka hibboo, mammaaksaafi durdurii malee afwalaloon xiyyeeffannoo hin arganne. Isaan kunuu kan hawaasa Afrika dhihaa qofarratti akka xiyyeefataniifi kan hawaasa Afirika biroo akka xiyyeeffannoo hin argatiin (Finnegan 2012) ibsite.

Qorannoon fookiloorii Afrika irratti erga dalagamuu eegales, kan Itoophiyaa irratti muraasa malee akka hindalagamaniifi fookiloorii Itoophiyaa jedhamanii muraasni hojjetaman fookilooriifi afoola Oromoo akka hinxiyyeeffanne (Asafaan 2015) ibsee jira. Yaada barreessitoota kanaarraa qorannoon fookiloorii Afrika dagatamee akka ture, Kan Afirika keessaa kan Itoophiyaa ammoo kan biyyoota biroon yoo walbira qabnee ilaalle

akka xiyyeeffannoo hinarganne agarsiisa.

Kana malees, qorannoowwan geerarsa irratti hojjetaman muraasa, isaan jiran kunuu dhimmoota Oromoon Maccaa geerarsaan ibsatu qabiyyee isaa, haalaafi ijaarsaa geerarsaa hanga qorataan kun sakatta'e namni qorate hinjiru. Gooroowwan afoola Oromoo garaagaraa irratti sadarkaa barnootaa 'PhD'n Afaan Ingiliziin qorannoowwan geggeeffaman nijiru.

Qorannoowwan armaan olitti eeraman kanniin haala geerarsi keessatti geeraramu, yoomiifi eessatti eenyuun akka geeraramu, raawwii geeraraafi hirmaattonni agarsiisaan irratti hanga qorataan sakatta'e namni qorate hinjiru. Kanaafuu kaayyoon gooroo qorannoo kanaa ergaa geerarsa dinagdee Oromoo Maccaa qorachuu yoo ta'u, kunis qabiyyee geerarsa dinagdee Oromoo Maccaa qorachuufi ergaa isaa xiinxaluudha.

Sakattaa Barruu Walfakkii

Kutaa kana keessatti yaada hayyootaafi qorattoota fookloorii garaagaraa qorannoo kana waliin firoomina qabantu sakkata'ame. Hojiiwwan isaanii sakatta'aman kunis kitaabilee garaagaraa, qorannoowwaniifi joornaalota maxxanfamanidha.

Fookilooriin daawwitii aadaa dhimmoota xiyyeeffannoo addaa barbaadan deddeebi'ee

Dajanee G fi kb

mul'isudha. Hayyootni fookiloorii ammayyaa garee hawaasaa(folk) kan jedhamu garee namootaa kan waan wal isaan fakkeessu tokko kan waliin qaban kamiyyuu, fakkeenyaaf amantii, hojii, eenyummaa, naannoo jireenyaafi kkf ta'uu danda'a (Dundes, 1965) yaada jedhu qaba. Yaada kana Sims & Stephens, (2005) Fookiloorii ummata baadiyyaa qofa osoo hintaane ummata magaalaa, miseensota maatiifi garee hojjetoota hojii walfakkaataa hojjetan birattis kan argamu ta'ee waa'e hawaasaafi akkaataa hawaasni sun waa itti baratu, eenyummaafi ilaalcha inni adunyaa naannoo isaa jiruuf qabu hubachuuf kan nugargaaru ta'ee sonaalee, barteewwan hawaasaa, akkaataa hawaasni sun itti yaaduufi amala inni agarsiisu hammata. Kunis waliigaltee alidilee jechaan (dubbii fi barreeffamaan), duudhaalee hawaasaa (amalaafi raawwiin)fi meeshaalee aadaan argamuu danda'a jechuun mormu.

Ibsi Dundes, Sims fi Stephens kunniin 'folk' garee hawaasaa baadiyyaafi barnoota ammayyaa hinqabne qofa osoo hintaane garee hawaasaa barate, hawaasa magaalaa jiraatu, garee amantaa, hojiifi kan biroon illee walfakakatu kamuu wal caaluyyuu fookiloorii qabaachuu danda'u yaada jedhu qabu. Kana malaees, akka ibsa (Sims & Stephens)tti fookilooriin dubbii afaaniifi barreeffamaan dhiyaachuu akka danda'u, akkaataan hawaasni

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72 tokko itti yaadu, amalliifi gochoonni inni agarsiisu fookiloorii ta'uu danda'a yaada jedhu qabu.

Afoolli oguma hinbarreeffamiin kan afaaniin daddarbu jiruufi jireenya hawaasaa keessatti baratamaa, kan ta'eedha (Finnegan, 1992). Asafaan (2009) afoolli kuusaa beekumsaa, seenaa, duudhaa, aadaa, ilaalcha, falaasama, amantii, ogumafi siyaasa madda yookiin mala dhalootaaf ol itti kaayataniidha.

Jeylan (2005) afoolli Afirikaa gaaffii aangoo hawaasa keessatti calaqqisu, mormii namoonni dhuunfaafi gareen hawaasaa rakkoo gama hawaasummaafi siyaasaan qaban ittiin ibsachuuf gargaara jedha. Haata'u malee, walmorkii geerarsa keessa jiru kana ilaalchisee geerarsa irratti ragaalee hindhiyeessine. Kanaaf, qorannoo kana keessatti walmorkiin akkamii akka geggeeffamu, qabiyyeen walmorkii kanaa maal akka ta'e, hirmaattonni raawwii akkamii akka agarsiisan, akkaataa geerarsa walharkaa itti fudhatan ittiin eegalaniifi xumuraman, waldhabdee geerarsa keessatti ka'uu maluufi haala itti furamu qorachuu barbaachisa.

Finnegan (2012) ammoo akkuma hawaasni barate fiilmiin hawaasa bashannansiisu, qajeelchuufi barsiisu afwalaloon hawaasa hinbaratiin birattis ga'ee walfakkaataa qaba jetti. Haata'u malee, afwalaloon hawaasa hinbaratiin qofa osoo hintaane, hawaasa

Dajanee G fi kb

barates bashannansiisuufi barsiisuu danda'a. Akkasumas, afwalaloon dhimmoota jiruufi jireenya ummataa Oromoo yeroo ammaafi darbee kaasuun hawaasa sana jajjabeessuufi qajeelchuu danda'a (Assefa, 2003). Sirbi dhimmoota yeroo ammaa kanneen akka dhiibbaa siyaasaafi piropogaandaa irratti gabaasaafi yaada kennuun dhiibbaa gochuuf faayidaa olaanaa qaba (Finnegan, 1970).

Geerarsi ammoo damee afwalaloo keessaa isa dheeraa waan ta'eef dhimmoota hawaasummaa adda addaa ibsuufi eenyummaa dagatame yaadachiisuuf humna guddaa qabu seenaa kaleessa dabarse, jiruufi jireenya har'a jiraatuufi hawwii egeree ittiin ibsatudha (Isheetee, 2008). Finnegan (2012) akka ibsitetti, geerarsi Oromoo gareen wallole lama, bifa walmorkiin kan osoo dirree lolaa hinga'iin gosti tokko gosa biraa ittiin qeequ, geerarsaan natuu caalaa baannatuufi diina ittiin arrabsudha. Geeraraan dugda fardaarra taa'ee ariitiin sochii adda addaa agarsiisaa geerara. Akka yaada kanaatti geerarsa garee wal dhabe lamatu hirmaattota garee ofii ittin jajjabeessuun amilee walitti horuuf fayyadama.

Geerarsi miiraafi fedhii ofii gad fagoo, yeroo baay'ee gammadan ykn yeroo baay'ee aaran kan ittiin ibsatanidha. Geerarsi jabduufi milkaa'ina argatan, injifannoo argatan, yookaan ammoo dhama'anii milkaa'uu dhabuu, dhugaa ofii sarbamuu, diinaan

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72
miidhamuufi madaa keessa ofii ittiin himatu.

Geerarsi xiiqiin akka nama qabu gochuullee kan danda'u ta'ee gosa sirbaati. Garuu, sirba callisanii dhiichisan miti" jedha. Yaada kanarraa geerarsi gooroo afoolaa amala walaloo qabuufi gootummaa/cimina/ waliin walqabate ta'uu hubanna. Yaada kana ilaalchisee Finnegan (1970) yeroo ibsitu, "poetry about both hunting and war seems to involve the same ideas of romance and glory. Some times the same genres of poetry is even used to deal with both like the [Oromo] gheraera or boost, universal among warriors and hunters" jetti. Yaada kanarraas afwalaloon adamoofi lolaa dhimmi isaa kabajaafi jaalalaa akka ta'eefi yeroo tokko tokko ammoo afwalaloon tokkichi adamoofi lolaafis akka gargaaru ibsee, kanaaf fakkeenyi gaariin geerarsa Oromoo akka ta'e agarsiifte. Asafaan (1997) ammoo, geerarsi kan namichi waa jabduu dalage ittiin baannatu, animoosaa himatu, kan ittiin dhaadatu. Faarsaan ammoo namicha waa gaarii dalage takka fkn goota maqaa dhahanii geerarsaan farfatan jedha.

Yaadni kunis geerarsi tokko kan namoonni lolaan ykn hojiin, cimina isaanii ittiin himatan yoo ta'u kan lammaffaa immoo namoota waan gaarii dalagan yookaan gosa ofii kan ittiin farfatan ta'uu hubanna. Kana malees, geeraraan geerarsaan lammiisaa, haadhaafi

Dajanee G fi kb

abbaasaa fedhi, hawwii, dhibee, komee, gaddaafi gammachuusaa ibsata.

Mala Qorannoo

Gosti qorannoo kanaa qorannoo sanyabsaa ijaaraa |(Constructivist ethnography) kan aadaa hawaasaa qoratudha. Qorannoon kun qorannoo aadaa waan ta'eef yoomessa uumamaa keessatti hojjetama. Kanaaf malli iddatteessuu mala iyyaafannoo(snowballing) fayyadamuun ragaaleen qorannoo kanaa Aanaa Jimmaa Gannatii Ganda Adileeqa Tulluu Caalii irraa funaaname.

Ragaaleen qorannoo kanaa madda ragaalee tokkoffaa waan ta'aniif maloota funaansa ragaalee dawwannaa, afgaaffiifi marii gareen funaaname. Qorannoo aadaa geggeessuu keessatti maloota funaansa ragaaleen keessaa filatamaafi qorattoonni hedduun dhimma itti ba'an daawwannaadha

Malli funaasa ragaalee qorannoo kana keessatti dhimma itti ba'ame inni 2ffaaf afgaaffiidha. Afgaaffiin tooftaa funaansa ragaalee keessaa tokko ta'ee dhimma odeeffachuu barbaannu tokko irratti gaaffii afaanii qopheessuun ragaalee walitti qabachuudha. Bu'uuruma kanaan afgaaffii garee yoon dawwannaa geggeessuun gidduu gidduutti dhimmota ifaa hintaane adda baafachuuf kan hojiirra oole yoo ta'u, afgaaffii gamisa caaseffamoo ammoo namoota

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72 geerarsaan beekamoofi namoota daboo irratti geeraruun qooda fudhatan irraa odeeffannoo argachuuf dhimma itti baa'ame. Namoota lakkoofsaan shan ta'an waliin afgaaffiin taasifame.

Qorataan tokko marii gareetti fayyadamee qorqalbii dhokataa, gamisa dhokataafi isa ifaa, akkasumas, duudhaafi aadaa hawaasaa tokko adda baafachuuf gargaara (Creswell, 2007). Qorannoo akkamtaa dhimma aadaa irratti xiyyeeffateef ragaalee funaannachuuf, akkasumas, hubannoo gadi fagoo ta'e argachuuf mariigaree xiyyeeffaannoo meeshaa funaansa ragaalee filatamaadha (Bohnsack, 2004). Bu'uuruma kanaan marii garee Aanaa Jimmaa Gannatii garee lama kan qabu yoo ta'u garee tokko nama torba, gareen lammataa nama saddeet irratti hirmaate.

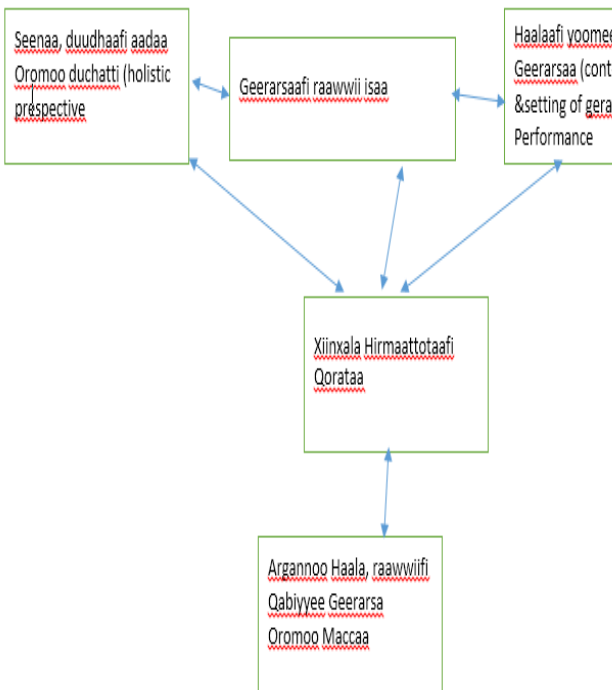

Aanaa Jimmaa Gannatiitti

Ragaalee afoolaa yoo qaaccessinu, xiinxalluufi hiiknu mala hafee tokko yeroo inni hurruubame keessatti xiinxaluu (synchronic)fi seenaa darbe (diachronic) waliin xiinxaluun gaarii akka ta'e

Dajanee G fi kb

(Asafaa 2015, Eshete 2008) addeessu. Qorannoo aadaa xiinxaluuf aadaa hawaasichaa, hawaasicha akka waliigalaatti, haala galumsaa, dhugaawwan garagaraa, hubannoofi xiinxala qorataa, mallatummaafi gochoota bakka sanatti raawwataman walitti fidnee xiinxaluun barbaachisaadha (Given 2008).

Moodelli kun (Given 2008, Eshete, 2008) irraa fooyyefamee kan fudhatamedha.

Kanaafuu, geersa funaaname mala seenaa, siyaasaafi gochoota hawaasicha keessatti raawwatamanii yaadataman (fkn Lola Kokor, Booji'amu Abiishee Garbaa), akkasumas haala qabatamaafi yoomessa dhugaa geersa sun keessatti raawwatame walitti fiduun qaaccessiifi xiinxalli ragaalee geggeeffame. Ragaaleen malleen kunneeniin walitti qabaman

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72 jechootaan dhiyaatanii jechootumaan qaaccessi, xiinxalliifi hiikni kenname waan ta'eef saxaxni qorannoo kanaa mala qulqulleeffataati.

Dhi'eessaafi Xiinxala Ragaalee

Mataduree kana jalatti ragaalee funaanaman irratti hundaa'uun ergaa geersa dinagdee Oromoo Jimmaa Jaawwii keessatti irradeddeebiin calaqqisantu xiinxalame. Kunis geersa haalaafi yoomessa keessatti geerame irratti hundaa'ee qabiyyee fi ergaa adda adda qaba. Barruu kun garuu xiyyeeffannoon isaa geersa Jimmaa Jaawwii dinagdee ilaachisee geeraman xiinxaluun ibsuudha.

Geersa Dinagdee

Qabiyyee geersa Oromoo Jaawwii Maccaa keessatti dhimmi hojii jabataanii hojjechuun hiyyummaa keessaa ba'uu ragaalee funaanaman keessatti irra deddeebiin ka'eera. Haata'u malee, qorattoonni hedduun geersa Oromoo kallattii siyaasaan malee gama dinagdeen xiyyeeffannoo kennanii hinqoranne. Oromoon Jaawwii hiyyummaa diina guddaa mataa namaa gad qabachiiftu jedhee amana. Geeraraan kunis itti fufuun yoo qabaatan namni akka nama jaallatuufi hiyyeessa namuu akka hinjaallanne akkanaa ibse:

*Qabaatan mucaa ta'u
Hunduu nama dhangata
Yoo dhaban budaa ta'u
Hunduu nama tuffata ...*

Dajanee G fi kb

Geerarsa kana keessatti namni qabeenya qabu mucaa daa'imatti fakkeessamee ibsame. Daa'imni haawaasa Oromoo biratti jaalala guddaa qabdi. Jaalala daa'imaaf qabuuf jecha namni kamuu daa'ima nidhungata. Namni qabeenya qabus akkuma daa'ima kanatti jaallatama; kabajaafi ulfina guddaa hawaasa biraa akka qabu mul'isa. Karaa biraatiin geerarsa kana keessatti hiyyeessi budaatti fakkeeffamee ibsame. Budaan hawaasa Oromoo biratti nama yoo ijaan nama ilaale miidhaa namarraan geessisudha. Kanaaf nama budaa ta'e namni kamiyyuu hariiroo gaarii budaa waliin hinqabaatu. Geeraan kunis yoo hiyyooman dinagdeedhaan namaa gad ta'an hawaasa naannoo biratti akka tuffatamaniifi kabaja akka hin arganne agarsiisa. Hiyyummaan kabaja namummaa akka namarraa muulqitu mul'isa. Kanaaf hawaasa Oromoo biratti namni hindalaganne, hojjetee ofiifi maatii hiyyummaa keessaa yoo hinbaafne hariiroo hawaasummaa inni namoota waliin qabu akka badu mul'isa. Geerarsa kanarraa Oromoon maddi jaallatamuufi jibbamuu, kabajamuufi tuffatamuu dinagdee akka ta'eefi namni tokko jabaatee hojjetee hiyyummaa keessaa ba'uuf carraaquu akka qabu geerarsaan dhaamsa waliif dabarsa. Geerarsi itti aanus kanuma cimsa.

*Qotataa haramataa
Beelli marsee dadhabee*

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72

*Tikfataa obaafataa
Deegni marsee dadhabee*

Geerarsa kana keessaatti qotataa haramataa beelli marsee dadhabee kan jedhu nama qonnaatti cimaa ta'e; qotatee ammoo midhaan sana kan sirnaan aramatu qabeenya akka horatuufi beelli akka hindandeenye agarsiisa. Sarara 2ffaafi 3ffaan ammoo nama loon iddoo margaa tikfatu; loon kun erga marga dheedanii yeroon bishaan obaafatu akka hindeegne agarsiisa. Qotanii facaasuun oomisha gahaa nama hin aragachiisu, kan facaafne sana haramuun barbaachisaa ta'uu, horiis tiksuu fi bishaan obaasuun barbaachisaa ta'uu agarsiisa. Geerarsi kun qotebulaan hojii qonnaa cimee akka hojjetu; midhaan qotee facaase yeroon akka haramatu ergaa guddaa dabarsa. Kana malees deegni carraa osoo hintaane nama hinqotanne, qotatee ammoo yeroon hin haramanne; loon hintiksine; tiksus yeroon bishaan yoo hin obaafne nama hojii qonnaa sirnaan hinhojjennetu hiyyooma, deegayaada jedhu qaba. Kanaafuu namni martuu cimee hojjechuun hiyyummaa keessaa ofbaasu ergaa dabarsa. Namichi hojiitti cimaa ta'emmoo akkanatti geerarsaan ofdhaada.

*Kormeen leenca mitiiree
Ittaan beeka mitiiree
Gindii dabaasaa muruu
Gara jallaasaatti uruu
Ittiin bajjii hunkurruu*

Dajanee G fi kb

Dilbii manatti guuruu

Geerarsa kana nama ogummaa meeshaalee qonnaa kan akka gindii muruufi uruu danda'utu geerara. Qotebulaan marti qonnaa qotuu nidanda'a, garuu qotebulaan hundi meeshaalee qonnaa qopheeffachuu hindanda'u. Ogummaa meeshaalee qonnaa qopheessuun kun hawaasa keessatti kabaja qotebulaan tokko qabu nidabala. Kanaaf geeraraan kun qonnaa qofaa miti ogummaas dabalaats akka akka qabu ibse.

Akkasumas, meeshaalee qopheeffate kanaan bajjii baasuu akka danda'uufi oomisha gahaa maatii isaaf barbaachisuu ol waan argatuuf dilbii akka kaa'us addeesse. Dilbiin midhaan osoo hin nyaatamiin mana ba'e yookiin ture jechuudha. Geeraraan kunis hojiitti cimaa waan ta'eef dilbii baay'ee akka kaa'e; kanaaf ammoo meeshaalee qonnaa yeroon qopheeffachuufi lafa bajjii qotuu akka feesisu aagarsiisa. Bajjiin lafa qonnaa dhiyootti qotamee hinbeeknedha. Kanaaf geerarsi kun meeshaalee qonnaa qopheeffachuun hojii qonnaa cimanaii hojjechuun madda dinadee akka ta'e mul'isa. Inni hojjetee hinmilkaa'iin ammoo akkas jechuun ergaa isaa dabarfata.

Ilmi abbaa caale karraa

Ilmi abbaa hankaake farraa

Anaan maaltu farrise

Kanin iddookee hanqisee

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72

Geerarsa akkanaa nama abbaan isaa soooreessa beekamaa ta'ee ilmi ammoo hiyyeessa ta'etu akkanaa geerara. Ilmi abbaa caale karra jechuun ilmi jabaan ofirra darbee maatiifi fira maqaa waamsisuu danda'a. Ilmi abbaa hanqate ammoo farra, safuudha maqaa abbaa baleessa yaada jedhua qaba. geeraraan kun anaan muultuu farrisee kanan akkakee sooromuu dinagdeedhaan fooyya'uu dadahabe jechuun aariifi gaabbii keessa isaa jiru ibsata, Kanaaf hiyyummaafi salphina kana keesaa ba'uuf kutannoo akka qabu mul'aisa. Kanaafuu geerarsa kana keessattis geeraraan kun ani ilma abbaa caalu osoo hintaane ilma abbaa hanqaaqe jechuun oftuffata. Ilmi abbaa hankaake ammoo farra jechuun jabaatee hojjetee abbaa caaluu akka qabu gara fuulduraa hojjetee hiyyummaa ba'uuf akeeka qabu agarsiisa.

Gaafattii gaafa Sanaa

Gadi jedheen marqaa tolchee

Oli jedheen dafqa cobsee

Xop godheen imimmaan cobsee

Irraan gadeen bareedduu

Luka namaa qallisaa

Saalixiin qarxiin tokkoo

Ilma namaa fayyisaa

Geeraraan kun hiyyoomee gammoojjii bareedduu kan Wallagga Bahaa aana Limmuutti argamu deemee rakkina bakka sana jiru ibsuu yaale. Oromoo Maccaa biratti dhiirri nyaata bilcheessuu beekamaa miti. Geeraraan kun ammoo Gammoojjii bu'ee marqaa

Dajanee G fi kb

marqatee ofiin of jiraachisaa akka ture, marqaa
tolchuun itti ulfaatee dafqa akka cobse
agarsiisa. Deemsi karaa gammoojjii bareedduu
kun dadhabsiisaa akka ta'e saalixii qarxiin
tokko jireenya hiyyeessaa akka fooyyessu
agarsiisa. Geeraraan jabaatee hojjatee
hiyyummaa kana keessa ba'uuf rakkinoota
adda addaa argaa akka jirus akkana ibse:

*Maalankoore mucaankee
Iddoo dhaladhee hin teenyee
Iddoo garaakoo hingenyee
Tussoo baala bologqee
Nyaadheera gaafa bakkee
Qiixxaa baala waleensuu
Maali isheenoo wal hingenessuu*

Geerarsa kana keessatti maalan koore kan
jedhu maalan balleesse? jechuun balleessaa
akka hinqabne hojii dhiisee dhibaa'ee akka
hinbeekne agarsiisa. Dhalatee hanga of beeku
akka ofjijjiiruuf carraaqaa akka jiru addeesse.
Hiyyummaa kana keessaa ba'uuf gammoojjii
deemee tussoo nyaate hojii hojjechaa akka
tures agarsiisa. Tussoo baalaan maranii daaraa
ibidda qabu keessatti tolchu. Tussoon nyaataa
ijoollee qiixxaa yookiin daabboo fakkaatu kan
daaraa keessatti bilchaatuudha. Tussoo nyaata
ijoollee isheenuu xiqqoo kana nyaatee
ofjijjiiruuf xaaraa akka jiruufi hiyyummaa
keessaa ba'uuf abdii akka qabu agarsiisa.
Namni ijoolummaan hojjetee hinjijiramiin,

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72
gaafa humna qabu hojjechuu dhabuu isaa akkas
jechuun gaabbiin geerara.

*Boqolloon birraa dhufaa
Baaduun arfaasaa dhufaa
Humni ganama dhumaa
Qalbiin galgala dhufaa
Eessa abbaakootiin
Walitti fideen ilaalaa?*

Geerarsa kana nama ijoolummaa isaatti
hojjetee of hinjijjiiriintu bifa gaabbiin geerara.
Oromoo Maccaa keessayyuu Wallaggaafi
Iluutti gosti midhaanii boqolloo baay'ee
nyaatama. Boqolloon kun caamsaafi waxabajjii
faca'ee gaafa gubaa Masqalaa tuttufama.
Tuttufama jechuun gaafa asheetni boqolloo
yeroo duraaf ayyama maatiin nyaatamu
jechuudha. Ijoolleen eegdu guyya kana
dursitees dhoksaan nyaachuu dandeessi.
Boqolloon mooyyeetti tumamee lenqexamee
biddeena ta'a. Biddeenni boqolloo kun
baaduudhaan yoo nyaatme baay'ee miya'a.
Saani ammoo baay'inaan kan dhalu, ameessi
aannan kan qabaattu arfaasaadha. Sababa
kanaa Biddeenni boqolloo baaduun baay'ee
miyaa'us uumamaan yeroon isaan dhufan wal
faallaa waan ta'eef ittiin nyaachuuf
hinmilkoofne. Akkuma kanaa geeraraan kun
humni ganama, qalbiin galgala dhufa waan
ta'eefan hinmilkaa'iin hafe yaada jedhu qaba.
Milkaa'uu dhabuu isaaf ganama jechuun yeroo

Dajanee G fi kb

ijoollummaa humna qabutti qalbii waan hinqabneef akka hinhojjetii hafe ibsa. Galgala jechuun gaafa dullumaa yaadaafi qalbii gaafa horatu ammoo humni sun akka dhumatteefi sababa kanaa akka hiyyoomee hafe geerarsaan garasiisa. Kunimmoo ijoollee humna qabaatanii qalbii hinqabneef barumsa guddaa ta'a. Kanaaf namni ijoollummaatti xaaruu, dadhabuufi carraaquu qaba. Yoo ijoollummaatti hinhojjetii maatii horatan rakkoof saaxilamu yaada jedhu qaba.

*Jireenya maalii jirraa
Kan qotne namaaf hirraa
Dinnichaaf buqqeen jirraa
Masaanuu dhaddee jirraa*

Geerarsa kana keessatti Oromoon Maccaa jireenya maalii jirra? Jechuun jireenya gaarii akka jiraachaa hinjirre, jiruufi jireenyi keessa jiran akka jibban kan agarsiisudha. Hawaasni kun maaf jireenya jiraachaa jiru akka maaf jibbe yaada jedhuuf geerarsi kun mataan isaa deebii qaba. Kan qotne namoota hinqotiiniif qoodnee dinnichaaf buqqee nyaannee jiraachaa jirra yaada jedhu qaba. Dinnichaafi buqqeen gosa nyaata namni hiyyeessa ta'e nyaatudha. Kanaaf kan qonne namaaf kenninee nyaata tuffatamaa kana nyaannee jiraachaa jirra yaada jedhu qaba. Bo'oo dhumaarra kan jiru 'masaanuu dhaddee jirraa' kan jedhu dhaddeen dinnichaaf buqqee jaallatti. Ummanni qabeenya isaa hormaaf qoodde nyaata

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72
hiyyeessaa dinnichaaf buqqee sooratani jiraatu. Dinnichaafi buqqee kanayyuu ammoo kan harkatti qabdu ollaa dhaddeen waan jiraniif jireenya gadadoo, jireenya jibbisiisaa jiraachuu isaanii agarsiisa.

Oromoon namni kamuu hojii hojjetee jijjiiramuu, ofjijjiiruufi milkaa'uu danda'a jedhee amana. Waaqni nama hojii hinhojjenneef manatti milkaa'ina hinfidu jedhee amana.

*Tuttuulanii fe'anii gaariirraa jallatuuree
Tuttuulamanii taa'anii, Waaqa komatuuree
Waaqni gaangoodharee
Baatee namaaf fidaaree
Fidee namaaf hiraaree*

Oromoon Maccaa namni harkaafi miila qabu soorressa. Qabeenyi qabeenya caalu fayyaadha jedhanii amanu. Kunis Waaqni akka ittiin demtuuf miila, akka ittiin hojjetuuf harka erga kenne namni xaaree dhama'ee milkaa'uu danda'a jedhanii yaadu. Waaqni akka qabeenya, mirgaafi milkaa'ina namaaf kennu eeguun dogoggora yaada jedhu qaba. Geerarsi itti aanu kunis namni humna qabu kadhaafi gargaarsaa eenyuy iyuu osoo hin eegiin hojjetee jijjiiramuu akka danda'u geerarsaan akkanatti ibsa:

*Foon maddii na qoorekaa
Handaaqqoo guutuu biluu*

Dajanee G fi kb

Saalaan lafa danqaraa

Humnakoo guutuu jiruu

Maaluu nama gabbaraa

Geerarsi kunis namni humna qabu, keessaayyuu dargaggeessi hojjetee ofijjiiru danda’u hiyyumee gadadoof, rakkinaaf harka kennuu hinqabu. Hiyyummaan dhaloota miti namni jabaatee hojjete rakkina keessaa niba’a. Kanaaf osoo humna qabduu nama kadhachuu, soorressa jala sholachuun hinbarbaachisu, cichanii hojjennaan nama kamiifuu nidarba jechuun soorressa hiyyeessa ergatuufi tuffatu ittiin qeeqa. Geeraraan kunis hiyyummaa keessaa ba’uuf biyyaa omisha hinkennine gadhiisee gammoojjii akka bu’e, achitti huqqatee foon maddii isaa irraa akka dhume addeesse. Oromoo Maccaa biratti namni harka qallatee jireenyi itti ulfaate fuudhee maatii horachuurra biyyaa baduun jireenya hiyyummaa keessaa ba’uuf carraaqa. Keessaayyuu naannoo Wallaga Bahaafi Horro Guduruu Wallaggaa keessa gammoojjiwwan nuugiifi Saalixii baasan waan jiraniif dargaggeessi achi deemuun qixxee fuudhee qotuun hiyyummaa keessaa ofbaasa. Gammoojjiin bua’nii namarraa fuudhanii qotuun akka mana abbaafi haadhaa namatti hintolu. Beelaafi dheebuus qabaachuu danda’a. Gammoojiin busaas waan qabuuf dhukkubsachuufi du’uunis jiraachuu danda’a. Kana hunda obseefi danda’ee namni hojjetee

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72
ofijjiiru hawaasa keessatti kabaja olaanaa qaba. Kanaaf namni akkana cimee hojjetus hawaasa biraa kabaja olaanaa qaba. Keessaayyuu dargaggeessi maatii hiyyeessa keessaa dhalatee hojjetee maatiifi ofiillee hiyyummaa keessaa ba’e hawaasa biratti kabajaafi ulfina olaanaa qaba. Namni, keessaayyuu dargaggeessi hojii hinhojjenne, adeemtee gabaa dhaabbattu, araqee dhugdu hawaasni naannoo biratti nituffatama. Nama hinxarrannetti namni durba hinheerumsisu, durbuu qabdoo hindhungattu.

Hawwii qabeenya horachuu Oromoon Maccaa jiruu gara fuulduraa jiraachuu hawwu, abdi egeeffi waan milkeessuu yaadu, hiyyummaa keessaa ba’uun fuulduratti waan argachuu barbaadu, bakka isaaf maluufi jireenya gara fuulduraa jiraachuu fedhus geerarsaan ibsata.

Ilaalikaa abaabbikoo

Maalfaa yaadda naan jedhuu

Maalfaan yaaduu dhiisaaree?

Maalan geessifadheree

Ilaalikaa abbabaakoo jechuun akka seensa geerarsaatti, dubbii ittiin eegaluuf malee dhimma kana abbaa isaaf seenessa jechuu miti. Geeraraa kana namootni naannoo maalfaa yaadda? jechuun yaaduufi yaadda’uu hinqabdu miira jedhu akka isaaf qaban ibse. Bo’oon 3ffaa wantootni geeraraan kun yaadu, milkaa’inni fuulduraaf eegu baay’eedha, waanuman milkeesse waanuman argadheyyuu hinqabu

Dajanee G fi kb

yaada jedhu qaba. Itti fufuun wantoota
argachuuf hawwu akkana ibse:

*Qotiyyoo gooba toluu
Ari'ee camadachuu
Ammeessa gurruu qabuu
Dubartiin elemfachuu
Kana yaada garaanii
Itti haa baasu karaanii*

Geerarsa kana qotebulaa hormaanni horii
qajeeluufii didee hiyyoometu geerara.
Oromoon Maccaa dhibbeentaan guddaa hojii
qonnaan bula. Lafa qonnaa qotiyyoon qotee
midhaan oomisha. Namni qotiyyoo qabu qotee
ofiifi maatii isaas hiyyummaa baasa. Namni
qotee midhaan maatii sana waggaa tokkoof
tursiisu oomishuu hindandeenye maatiin waan
nyaatan dhabuun waan rakkatuuf qotiyyeen
jiruufi jireenya ummata qonnaan jiraatuuf
barbaachisaadha Qotiyyootti aanee dubartiin
ammeessa gurruu qabu kan aannan baay'ee
ba'u elenfachuu akka hawwu, akka barbaadu
ibse.

Oromoon Maccaa cubatni inni buddeena
ittiin nyaatu baaduudha. Baaduu kana dubartiin
aannan itite raastee baaduu baastee isa itichitee
bideenattii naqanii dadhaan mi'eessanii nyaatu.
Maatiin ameessa hinqabne cubatni ittiin
nyaatan ganamaafi galgala yaaddoodha.
Kanaaf qotiyyoo ittiin qotataniifi ameessa
elfamatan horachuuf hawwiifi fedhii guddaa
qabu. Qotiyyoon Oromoon namni qotiyyoo

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72
ittiin qotatuufi ameessa elmatu hinqabne
hiyyeessa jedhee amana.

Nama hiyyoome ammoo hawaasni naannoo
waan tuufatuuf qotebulaan Maccaa qotiyyoofi
ameessa horachuuf hawwiifi fedhii olaanaa
qabu. Qotiyyoofi ameessatti malee wantoota
biroo hawwus geeraraan kun akkanatti ibse.
Hawwiiisa kana galmaan ga'achuuf maatiin
isaa danqaa itti ta'uu akkana jechuun abbaa isaa
komate.

*Ilmi abbaan sooressaa
Dabtaraafi kobbee bitee
Jedhi baradhu jedhee
Ilmi abbaan hiyyeessaa
Maarashaafi qonyee bitee
Jedhi amma qoti jedhe
Maarashaan lafa hinlixuu
Qonyeen lafa tumataa
Garaan nama gubataa*

Geeraraan kun hiriyyoonni isaa ijoollee
sooressaati; inni ammoo ilma maatiin
hiyyeessaa waan ta'eef barnoota barachuuf
fedhii guddaa osoo qabuu barachuu
hindandeenye. Hiriyyootni isaa maatiin
barruuleefi qalama bitanii gara mana
barnootaatti yoo ergan maatiin isaammoo
meeshaalee qonnaa marashaafi qonyee bitee
fedhii isaa malee akka qonnaa qotu taasifamuu
isaa agarsiisa. Geeraraan kun fedhii isaas ta'uu
baatu abbaa isaa garaa ciibsuuf jecha qonnaa
qotuu eegalees baay'ee waan aareef marashaafi
qonyeen lafa seenuu jechuun hojii sanas akka

Dajanee G fi kb

dhimma hinbaasiin yookiin itti hinmilkaa'iin agarsiisa. Oromoon garaati nagubate jedha malee onneetu nagubate hinjedhu. Akka Oromootti kan waajibbu, jaallatu, yaadatu, dagatu sammuu yookiin onnee osoo hintaane garaadha. Oromoon garaa koo irraan sijaalladha jedha malee onnee koo irraa sijaalladha hinjedhu. Kanaaf garaan nama gubata' kan jedhu hiyyummaan akka barnoota hinbaranne danqaa itti ta'uufi barnoota barachuu dhabuu isaatti baay'ee aaruu isaa mul'isa. Geerarsa kanaarraa maatiin ijoollee isaa barsiisu maatii sooressaa akka ta'e; maatiin hiyyeessaa har'as barnoota argachaa akka hinjirre agarsiisa.

Goolaba

Qorannoo kana keessatti dargaggeessi tokko osoo hinfuudhiin dinagdeedhaan ofdanda'uun akka barbaachisu, kunis dura mana keessa jiraatu ijaarrachuu, midhaan yoo maatii horatu nyaatan olkaa'uufi ogummaa qonnaa qabaachuu akka qabu agarsiisa. Akkasumas, nama hojiitti cimaa hintaaneefi hiyyummaa injifachuu hindandeenye hawaasni waliin jiraatuu akka tuffatamu mul'isa. Kana malees hiyyummaan carraa osoo hintaane hojjechuu dhabuu irraa akka dhufuufi namni hojjete kamuu hiyyummaa keessaa ba'uun akka danda'amu agarsiisa. Dabalataanis namoonni dinagdeen ciccimoo ta'an akkamiin hojjetanii

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72
akka sooroman; hojiiwwan hojjetee milkaa'eefi tooftaa ittiin milkaa'e ykn yoo hinmilkaa'iin akkamiin akka milkaa'uu dhabe xiinxala isaa dhiyeessa

Geeraraan ciminoota, gootummaafi beekamtummaa warraafi sanyii isaa irraa akka dhaale dhaggeeffattoota amansiisa. Geeraraan ciminoota warra irraa dhaale kanaan hiyyummaafi rakkina keessaa akkamiin akka ba'e, hojiiwwan hojjetee milkaa'eefi tooftaa ittiin milkaa'e ykn yoo hinmilkaa'iin akkamiin akka milkaa'uu dhabe xiinxala isaa dhiyeessa. Kana malees, Oromoon Maccaa dur callaa galchee waggaa guutuu nyaatee irraa hafee dilbii kaa'uu erga bulchiinsa Mootota Itoophiyaa jalatti buluu eegalee akka hiyyoome agarsiisa. Kunis abbootiin lafaa qate bulaa harkaa lafa fudhachuu, sangaa ofiin laficha qotee isaaniif galchuu, lafuma isaatti horii qottee lakkaa'uun kaffalchiisuu, abbootii lafaa malee qotebulaan farda akka hin yaabbanne dhorkuun lafaafi qabeenya Oromoo akka saaman agarsiisa.

Kanarraa kan ka'e, Oromoon hiyyummaafi gadadoof akka saaxilame; hiyyummaan kabaja namummaa kan namarraa muulqutu diina guddaa ilma namaa akka taateefi Oromoonis sababa hiyyummaa kabajaafi ulfina dhabe qe'ee isaatti salphatee jiraachaa akka jiru agarsiisa. Hiyyummaafi salphina kana keessaa kan ba'uu danda'u ammoo Waaqa kadhatee

Dajanee G fi kb

osoo hintaane ciminaafi tattaaffii dhuunfaafi hawaasa sanaani. Maccaas lafaafi qabeenya isaa abbootii lafaan saamame Oromoo kutaa adda addaa waliin ta'uun bara 1974 deebisee lafa ofii dhuunfate. Lafa akaakileen abaabileen aarsaa guddaa itti kaffalanii abbootii dhaalchisan; abbootiin ijoollee isaanii daddabarsaa har'a geessisan bulchiinsi yeroo ammaas gibira qote bulaan kaffaluu hindandeenye itti muruun qabeenya ummatichaa saamaa akka jiran agarsiisa. Sababa gibira kaffaluu dadhabuu kanaan har'as abbaan lafaa maqaa abbaa qabeenyaa jedhu baafachuun caasaa mootummaa waliin ta'uun lafa qotebulaa irraa samaa jirachuu agarsiisa.

Wabilee

- Assefa Tefera (2003). *Towards A Political Sociology of Oromo Literature: Jaarsoo Waaqoo Poetry*. (Unpublished Thesis), Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Assefa Tefera (2009). *Eela: Seenaa Oguma Oromoo*. Finfinnee: Far-EastTrading.
- Assefa Tefera (2015). *Ethnography Of Resistance Poetics Power And Authority In Salale Oromo Folklore And Resistance Culture*. (Unpublished PhD Thesis), Indiana University.
- Bohnsack, R. (2004). *Group Discussion and Focus Groups*. In U. Flick, E. v. Kardorff

Jor. Dil. Qor. Adoolessaa-Mudddee 2023, 1(2), 60-72 and I. Steinke (edition), *A Companion to Qualitative Research*. London: SAGE Publications.

Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (3rd edition). Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J. W (2012). *Educational Research: Planning, Conducting and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*. New York: Pearson Education, Inc. Retrieved 24/01/2012 from www.pearsonhighered.com.

Dundes, A. (1965). *The Study of Folklore*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, Inc.

Eshete Gemed (2008). *African Egalitarian Values and Indigenous Genres: The Functional and Contextual Studies of Oromo Oral Literature in a Contemporary Perspective*. Norway: Syddansk Universitet.

Finnegan, R. (1970). *Oral literature in Africa*. Oxford: Clarendon Press.

Finnegan, R. (1992). *Oral Tradition and Verbal Arts*. London: Routledge.

Finnegan, R. (2012). *Oral literature in Africa: World Oral Literature Series*. UK: Open. Cambridge: Open Book Publishers CIC Ltd. Retrieved 06/01/2013 from <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0>.

Given, M. L. (2008). The SAGE Encyclopedia of Qualitative RESEARCH METHODS.

London: SAGE Publications, Inc.

Jeylan, W. Hussein (2005). *The Functions Of African Oral Arts: The Arsi-Oromo Oral*

Arts in Focus. African Study Monographs, 15-58.

Sims, M. C. & Stephens, M. (2005). *Living Folklore: An Introduction to Study of People and their Tradition*. Logan:: Utah State University Press.